

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎՐԱՆԱՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ԻՐԱՔՈՒՄ 1918-1922 ԹԹ.

Նարինե Մարգարյան

Հայոց ցեղասպանության տարիներին բազմահազար հայ գաղթականներ մասնավորապես Վասպուրական նահանգի տարբեր գավառներից հասնում են ներկայիս Իրաքի տարածք ու վրանաքաղաքներ հիմնում Բաղդադում¹, Մոսուլում², Բաքու-բայում³ և Նահիր Ալ-Օմարում:

Արդեն 1915 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ներկայիս Իրաքի տարածք էին հասնում հայ գաղթականների քարավանները: Հոդվածում ներկայացվելու են հայ գաղթականների տեղաբաշխումները ներկայիս Իրաքի տարածքում, անդրադառնալով ենք գաղթականների խնդիրներին, վրանաքաղաքներում տիրող իրավիճակին ու այն ձեռնարկումներին, որոնք իրականացրին հայկական, բարեգործական և միջազգային կազմակերպությունները՝ նրանց վիճակը բարելավելու ու անապատներում հայահավաք գործընթացներ կազմակերպելու համար: Անդրադառնալով ենք նաև նրանց՝ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու աշխատանքներին՝ ներկայացնելու վերջինիս կազմակերպման հետ կապված դժվարությունները:

Բաղդադի հայկական գաղթակայանը

Թուրքական կառավարության կողմից իրագործված տեղահանության հետևանքով բազմաթիվ գաղթականներ հասնում են Բաղդադ, որտեղ տեղի Ազգային առաջնորդարանն իր սուղ միջոցներով սկսում է օգնություն ցուցաբերել վերջիններին⁴:

1915 թ. Բաղդադի ոստիկանապետ Մուհամմադ Խալիլ էֆենդին և Ալի Սուայդ⁵ կուսակալը տեղի հայերին զերծ են պահել տարագրությունից ու կոտորածներից, ինչը չի կարելի ասել նրան փոխարինած փոխնահանգապետ Ֆաիզ բեյի մասին⁶: 1915թ. օգոստոսի 15-ին՝ Բաղդադի Ս. Թարգմանչաց վարժարանում դասաժամի

¹ Նախապատերազմյան շրջանում Բաղդադում հայերի թիվը հասնում էր մոտ հարյուրի, մեծ մասը Պարսկաստանից, մի փոքր մասն էլ Տիգրանակերտից գաղթած և իրենց ծավալած առևտրական գործունեությամբ բավականին լավ դիրք ունեին: Տե՛ս «Հայ կեդրոն», Տարեցույց, խմբ.՝ Հարություն արք. Մուշեան, Պուլնոս Այրէս, «Արարատ», 1956, էջ 198:

² Մոսուլի հայերը գաղթականների գալուց առաջ ավելի սակավաթիվ էին, հիմնականում Սղերդից, Բիթլիսից, Տիգրանակերտից՝ մոտավորապես 20-25 ընտանիք: Տե՛ս «Հայ կեդրոն» ..., էջ 205:

³ Թեոդիկն իր «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմանեան կայսրության մէջ տեղահանութենէ առաջ եւ վերջ» աղյուսակում Բաքուբայի հայ գաղթականների թիվը նշում է 15 000: Տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցույցը*, ԺԶ տարի, 1922, «Մ. Յովակիմեան», Կ. Պոլիս, էջ 263:

⁴ Կէօրկիզեան Արսէն Ա., *Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922ի զուլումի տարիներուն*, Պէյրութ, Թերթոս թիւ 63, «Զարթոնք», 1967, էջ 149:

⁵ Սուայդ բեյին հայերի բնաջնջման հրամանն իրականացնելուց հրաժարվելուց հետո Դեր-Ջորից տեղափոխել էին Բաղդադ:

⁶ Զաւէն արքեպս., *Պարբիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1947, էջ 221:

ընթացքում, թուրք ոստիկանը ձերբակալել է դպրոցի ուսուցիչ Միհրան Սվաճյանին և տասը այլ բաղդադցի ազգայնականների հետ աքսորել Մոսուլ, այստեղից՝ Ռաս ուլ-Այն:

Արդեն 1918 թ. մարտին Վանից նահանջող բազմահազար հայեր տեղի իշխանության ղեկավար Կոստի Համբարձումյանի, իսկ նրա մահից հետո ֆիդայի Լևոն Շադոյանի առաջնորդությամբ, Սային Կալայումի ասորիների հետ ամիսներ շարունակ դաժան ճանապարհի անցնելով, Իրանի՝ Սալմաստ-Ուրմիա ճանապարհով հասնում են Համադան և Քերմանշահ քաղաքներ, որոնք գրավել էին անգլիական բանակի զորքերը: Այդտեղից էլ նրանք անցնում են Իրաք, ապաստանում Բաղդադում: 1917 թ. մարտին Բաղդադ է գալիս Պոլսի պատրիարք Զավեն արք. Տեր Եղիայանը⁷: Նա մոտ հինգ ամիս այստեղ մնալուց հետո Մոսուլ տեղափոխվելու հրաման է ստանում:

1917 թ. մարտին անգլիական բանակի կողմից Բաղդադի գրավումից հետո Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնը նույնպես միջոցառումներ է նախաձեռնում՝ Իրաքի հայերին օգնելու համար, վերակազմավորվում է դեռևս 1911 թ. ստեղծված մասնաճյուղը, 200 անգլիական ոսկի գումար է տրամադրվում տարագիրներին՝ որպես փրկագին կամ նպաստ: 1917 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բաղդադի առաջնորդ Փառեն Ծ. Վ. Մելքոնյանի նախագահությամբ գումարում են առաջին ժողովը: Մինչև 1918 թ. սկիզբը Միությունը Հայ տարագրելոց պաշտպան մարմնին ուղարկում է 250 անգլիական ոսկի՝ Բաղդադի Այրիանոց-որբանոցի համար⁸: Բաղդադի Ս. Երրորդության եկեղեցուն կից որբանոց է բացվում⁹:

Բաղդադի հայ գաղթականության հետ կապված ուշագրավ մի դրվագ է ներկայացնում ցեղասպանությունը վերապրած Սահակ-Մեսրոպը: Տեղի Ազգային վարժարանում աշխատելու ժամանակահատվածում նա նշում է, որ օր օրի ավելի բազմամարդ էին դառնում քաղաք եկող բոլոր ու գլխաբաց տղաների ու դեմքին դաջվածք ունեցող աղջիկների խմբերը, ուլքեր, եթե ինչ-որ չափով հիշում էին իրենց մայրենի լեզուն, ծնողների անուններն ու իրենց հետ պատահած դժբախտությունը, ապա ավելի մանկահասակներն իրենց անունն անգամ չէին հիշում: Մոտ երկու հարյուր այդպիսի երեխաների այդ ընթացքում Սահակ-Մեսրոպը տալիս է հայկական նոր անուններ, ինչպես նաև ենթադրյալ ծննդավայրեր ու ծնողների անուններ: Աստիճանաբար հայ որբերի թիվն այնքան է մեծանում, որ Հարության տոնին ընդառաջ տեղի քահանային առաջարկում է կնքել նրանց՝ ասելով. «...Բախտի այս անժառանգներուն գոնէ անուն մը տրուէր այդ օրը»¹⁰: Մկրտության արարո-

⁷ Սուլթանի նոր կանոնագրով Պոլսի պատրիարքարանը, Երուսաղեմի և Աղթամարի նվիրապետությունները միանում են Սսի կաթողիկոսությանը, հետևաբար՝ Զավեն պատրիարքի պաշտոնը դադարում է գոյություն ունենալ:

⁸ *Ոսկեմարեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան*, Արծաթեայ յոբելեան, 1906-1931, Հ. Ա, Բաբիգ, էջ 179:

⁹ Գեորգեան Կ., *Ամենուն փարեզիրքը*, Դ Տաբի, «Մշակ», Պեյրուք, 1957, էջ 414:

¹⁰ Սահակ-Մեսրոպ, *Եղեռնի հուշարձան*, *Անոց անունը*, «Առաօտ»-ի տարեգիրքը, Կ.Պոլիս, «Արարատ», 1921, էջ 85:

ղության ժամանակ Սահակ-Մեսրոպն առաջարկում է նրանց բոլորին տալ Վրեժ անունը, և քահանայի ավանդական հարցին, թե երեխան ինչ է ուզում, նրանք «հավատ, հույս, սեր և մկրտություն» ասելուց առաջ միաբերան պատասխանում են. «Հայաստան, Վրեժ և Հաղթանակ»¹¹: Հոգվածագիրը եզրակացնում է, որ «Անոնք ... կը զգան խորհուրդն այս մկրտութեան, կ'ըմբռնեն իմաստը Հայաստան, վրեժ և հաղթանակ բառերուն»¹² և դիպուկ նկարագրում Բաղդադում տիրող այդօրյա մթնոլորտը՝ «Քրիստոսի Յարութեան հետ ցեղին վրեժը կը յառնէր Պաղատա»¹³ :

1918 թ. հուլիսին Փարիզից Բաղդադ է հասնում տեղի հայոց առաջնորդ նշանակված Մուշեղ արքեպիսկոպոսը: Նա Միջագետքում քաղաքացիական լիազորի պաշտոնակատար կապիտան Առնոլդ Ուիլսոնի հետ շուրջ երեք ամիս գաղտնի բանակցելուց հետո կարողանում է հասնել նրան, որ բրիտանական կառավարությունը շոգենավ տրամադրի, ու Դ. Լևիսի մոտ գտնվող հայ երեխաները հնարավորություն ստանան Բաղդադից Եգիպտոս տեղափոխվելու: 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին նավը մեկնում է որբերով: Դեպքերի կապակցությամբ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Ամբողջ տարագրութեան ընթացքին առաջին անգամն է որ որբեր ու որբուհիներ իրական երջանկութեան մը ժպիտը կը ցուցադրեն: Զուարթ որբերու տողանցը կ'երկարի մինչև գետեզերք ... Օրհնութիւն մը իմ կողմէս այդ վեց հարիւր որբերի գլխուն: Աղջիկներ անգլիական ազգային երգը կ'երգեն, եւ մանչեր հայկական մարշը»¹⁴:

Բաղդադում մեծաթիվ գաղթականների առկայությունն անգլիացիների տեսանկյունից այնքան էլ նպատակահարմար չէր, ուստի նրանք գաղթականներին տեղավորելու մի քանի տարբերակներ էին մշակել: Ի վերջո, նրանք հակվում են հայերին ու ասորիներին մի տեղում կենտրոնացնել՝ ապագայում գաղթականների վերաբերյալ կարգադրություններ անելու ժամանակ դժվարությունների չհանդիպելու նպատակով¹⁵:

Բաքուբայի հայկական գաղթակայանը

Վերոնշյալ նկատառումներից ելնելով, ինչպես նաև կլիմայական և առողջապահական պայմանները հաշվի առնելով՝ որոշվում է հայ գաղթականներին բնակեցնել Բաղդադից 30 մղոն (55.5 կմ) դեպի արևեք գտնվող Բաքուբա վայրում՝ համանուն գյուղաքաղաքի շրջակայքում գտնվող անապատային գոտում:

1918 թ. Եղիշե Վարդանյանն իր հայրենակիցների հետ Վասպուրականից գաղթել էր մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Ումմ ուլ-Ատամ վայրը: Նրանց ճամբարը բաղկացած էր մոտ 500 տարագիրներից: Նրանց վիճակն այնքան վատ էր, որ հեղինակը նկատում է. «...այնքան զգուելի, այնքան արգահատելի էր մեր տեսքը,

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 86:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Սերոբեան Մ., *Դիպրումներ եւ դասրումներ (Էջեր օրագրէս)*, Պէյրութ, «Ազդակ», 1932, էջ 118:

¹⁵ Տե՛ս Մինասեան Վ., *Բուսքահայ Գաղութը, Խոր անցեալի գաղթօճախներ*:

Տե՛ս <http://asbarez.com/arm/author/asbarezstaff/page/2226/> :

որ նույն իսկ կիսամերկ Հնդիկներու տեսքին վարժուած Անգլիացիներն անգամ, ապշահար ու պժգնանքով առլի, հեռուէն դիտելու հազիւ սիրտ ունեին»¹⁶: Մեյտոն-բերի 12-ին այս վայրից վրանաքաղաքի բնակչությանը նույնպէս տեղափոխում են Բաքուրա: Այստեղ էր ժամանել դեռևս օգոստոսի 27-ին մոտ 1500-հոգանոց երկրորդ քարավանը, և «այդ օրէն սկսեալ քաղաքը մեծցաւ, շէնցաւ, ու երկու տարի շարունակ բնակավայր ու տառապավայր դարձաւ 50-60 հազար Հայ ու ասորի փախստականներու»¹⁷:

Վրանաքաղաքների ղեկավարումն ու հոգատարությունը բրիտանական կառավարությունը հանձնարարել էր Լևոն Շադոյանին, ով խուճապի ու սկզբնական տեղավորման ժամանակ մեծ գործ է արել¹⁸: Զավեն պատրիարքը նշում է, որ Լևոն Շադոյանի ղեկավարության տակ գտնվող գաղթականների հանդեպ անգլիական բանակը մարդասիրական վերաբերմունք է ցուցաբերել՝ ապահովելով նրանց փոխադրությունը, ինչպես նաև մեծաքանակ վրաններ ու հնդիկ զինվորներ է Բաքուրա ուղարկել՝ տեղում վրաններ խփելու համար:

«Կիլիկիա» թերթը 1919 թ. տպագրել է Բաքուրայում եղած Արսեն Հացագործյանի հուշերը՝ «Պաքուպայի հայ փախստականները» վերնագրով¹⁹, որտեղ նկարագրում է վրանաքաղաքների վիճակը, անգլիական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները հիվանդությունները կանխելու, ժողովրդին սննդով ապահովելու վերաբերյալ: Նա նշում է, որ ազնվական հայերն ու ասորիները (հիմնականում զինվորականներն ու նրանց ընտանիքները) առանձին մասնաբաժնում էին ապրում: Հողվածագիրը նշում է, որ տարագիրների թվում կային մոտ 1000-ի չափ հասնող երիտասարդներ, ովքեր մինչ այդ զինվորական ծառայության մեջ էին եղել, և նրանց ընտանիքները գտնվում էին Կովկասում: Նա անդրադառնում է նաև անապատի բնակչիմայական պայմաններին, որին Վասպուրականի, Սալմաստ-Ուրմիայի ժողովուրդը սովոր չէր, իսկ սովն ու հիվանդությունները, դրան գումարվելով, մեծամասշտաբ էին դարձնում մահացությունների թիվը²⁰:

Տարագրվածներին օգնություն տրամադրելու, տեղում կազմակերպչական աշխատանքներ իրականացնելու համար Իրաքի Ազգային իշխանությունն ակտիվացնում է դեռևս 1916 թ. կազմված Տարագրելոց պաշտպան մարմին անունով հանձնախմբի գործունեությունը: Աստիճանաբար ավելացող տարագիրներին կազմակերպված օգնություն ցուցաբերելու համար հանձնախմբին փոխարինելու է գալիս Միջագետքի հայ տարագիրների հանձնախումբը²¹, ավելի մեծ լիազորություններ

¹⁶ Վարդանեան Ե., *Անապատը անապատ*, Սուրբ Ղազար-Վենետիկ, «Մխիթարեան տպարան», 1923, էջ 9:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁸ Գեորգեան Կ., *Ամենուն փարեգիրքը*, էջ 415:

¹⁹ «Կիլիկիա», հունիս 8, Ադանա, 1919:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Հիշյալ հանձնախումբը գործել է տարբեր անուններով, օրինակ՝ «Հայ ազգային աղքատախնամ մարմին» (1922-1926), «Տիկնանց աղքատախնամ մարմին» (1926-1990): Ժամանակի ընթացքում Բաքուրայի վրանավան փոխադրված գաղթականների մի մասն առաջնորդարանի

րով՝ թեմի առաջնորդ Մուշեղ արք. Մերոբյանի նախագահությամբ: Բաղդադահայ կաթոլիկ համայնքը նույնպես իր ներկայացուցիչն է ունենում հանձնախմբում: Վերջինս դիմում է Դեր-Զորում կազմված «Հոգատար Մարմին» կազմակերպությանը՝ նյութական օժանդակություն ուղարկելու խնդրանքով:

Հանձնախումբն ուներ հատուկ աշխատակիցներ, ովքեր թուրքերի տներից հավաքում էին առևանգված հայ օրիորդներին ու կանանց: Հալեպցի Միհրան Միհրանյանը «բավականին գնահատելի գործունեություն մը ցուցահանած էր անվախ կերպով թուրքերու եւ արաբներու տներ մտնելով հայ օրիորդներ ու կիներ հանելու համար»²²: Այստեղ գործել է նաև Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպությունը, որը տեղում որքանոց է հիմնել, խնամել հավաքագրված չափահաս ու անչափահաս տղաներին, ինչպես նաև օրիորդներին ու կանանց²³:

Նշենք, որ այստեղ որոշակի տարածայնություններ են առաջ եկել Մուշեղ եպիսկոպոսի ու Ամերիկյան նպաստամատույցի հանձնախմբի աշխատակիցների միջև: Հեղինակը գրում է, որ եթե նրանք կարողանային համագործակցության եզրեր գտնել, որի ղեկավարն ազգությամբ հրեա դոկտոր Լևինն էր, ու միացյալ ջանքերով աշխատել, անտարակույս արդյունքն ավելի գոհացուցիչ կլիներ: Հեղինակը պատմում է, որ եպիսկոպոսը միջամտել է որբանոցի գործերին, ցանկացել որբերին իր հսկողության տակ վերցնել, բայց ամերիկյան կողմն ընդդիմացել է՝ հիմնավորելով, որ «Դրամը մերն է, խնամքն ու կառավարություն ալ մեզ կը վերաբերի»²⁴: Խնդիրն աստիճանաբար թշնամանքի է վերածվել, անգամ իրար վարկաբեկիչ նամակներ են գրել՝ մեկը՝ Նպաստամատույցի կենտրոնական գրասենյակ՝ Ամերիկա, մյուսն էլ՝ Ազգային միություն:

Նշենք, որ այդ ժամանակահատվածում Ամերիկյան նպաստամատույցը որոշակի քայլեր է ձեռնարկել և մուրհակով 100, 200, 300, անգամ 500-ական հնդկական ռուբլի դրամագլուխ տրամադրել գաղթականներին, որով պետք է փոքր գործ ձեռնարկեին՝ օրվա ապրուստի գումար ապահովելու համար, սակայն այս գործընթացը երկար չի շարունակվել, քանի որ շատերն այդ գումարը չեն վերադարձրել²⁵:

Բաքուրայի վրանակետը կամաց-կամաց մեծանում էր, վրանները բաժանվում էին մասնավոր բաժինների. 2-13-ը հատկացված էին հայերին, իսկ 14-32-ը՝ ասորիներին: Յուրաքանչյուր բաժին ուներ մեկ սպա և չորս անգլիացի զինվոր, վրանաքաղաքի լիազոր պատասխանատուն էր գեներալ Ուստին: Առանձին գործում էր նաև մասնավոր հիվանդանոցի բաժինը՝ 300 խոշոր վրաններով, վարակազերծիչ վայրով, իսկ թիվ 1 բաժինը երկաթուղու կայարանի մոտ էր, հատկացված էր նորեկ գաղթականներին ժամանակավոր բնակության համար: Ամեն անգամ, երբ գաղ-

կողմից փոխադրվել է Նահր ալ-Օմարի գաղթավանդ, իսկ մի մասը տեղավորվել է Բաղդադում, մյուս մասն էլ՝ Գեյլանի քեմփում: Տե՛ս Միխայելյան Վ., *Իրաքահայ Գաղութը, Խոր անցեալի գաղթօճախներ*, տե՛ս <http://asbarez.com/arm/author/asbarezstaff/page/2226/>:

²² Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 104:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 105:

²⁵ Նույն տեղում:

թականները երկաթուղով ժամանում էին, նրանք բժիշկների կողմից մանրամասն ստուգումների էին ենթարկվում, հիվանդներին հիվանդանոց էին տանում, առողջները երեք օր կղզիացած ապրում էին այդտեղ, հետո նրանց բոլոր իրերն ախտահանվում էին, ու նրանց տեղավորում էին համապատասխան բաժիններում: Անգամ այս պարագայում մեռնողների թիվը սկզբնական շրջանում սարսափելի էր, միջին հաշվով օրական 70-80 հայ և ասորի: Հետզհետե որբերի թիվն ավելանում էր, կառավարության նախաձեռնությամբ 20 ասորի, 4-5 հայ որբեր հավաքվում են թիվ 1 բաժնում՝ հետագայում նպատակ ունենալով հավաքել և խնամել բոլոր որբերին:

Մուշեղ Եպիսկոպոսը Բաքուբայի որբերին ցուցակագրելու և տեղում զաղթականների հարցերով զբաղվելու համար 1918 թ. հոկտեմբերի 15-ին այնտեղ է ուղարկում Բաղդադի Ս. Վահան քահանա Թաճիրեանին: Նրան այդ հարցում աջակցում էր վանեցի Ս. Հովհաննես քահանա Սիմոնյանը, ով վրանաքաղաքի բաժիններով ցուցակագրում էր բոլոր որբերին, ինչպես նաև մոտ 40 կանանց, ովքեր 30-ից բարձր տարիք ունեին: Նախատեսվում էր, որ նրանք պետք է լինեին որբանոցի մայրապետները, կազմակերպվում է նաև վրանաքաղաքի կրոնական կյանքը²⁶:

Բաքուբա են հասնում նաև ամերիկյան միսիոներները և պարոն Մաքդաուլի ղեկավարությամբ սկսում են զաղթականներին օժանդակել, հագուստ բաժանել, հիմնվում է նաև արհեստանոց, մարդկանց գործով ապահովելու համար նրանց բուրդ են բաժանում՝ լվալու, մանելու համար: Արհեստանոցը միայն մի քանի ամսվա կյանք է ունենում, այն մոտ հազար հոգու համար բավականին օգտակար էր՝ առօրյա կարիքները հոգալու համար:

Նոյեմբերի 5-ին Մուշեղ Եպիսկոպոսը տարագիրների համար հատուկ կոմիտե ստեղծելու նպատակով նիստ է հրավիրում, հաստատում է կազմը և հայտնում, որ Եգիպտոսի Որբախնամը տարեկան 4000 ոսկի բյուջե է տրամադրելու Բաքուբայի որբանոցին, որից 1000 ոսկի արդեն ստացել են: Նորաստեղծ հանձնաժողովն ամեն ինչ անում էր՝ արդյունավետ գործելու համար: Շուտով հավաքվում են մոտ 300 երկսեռ երեխաներ, որոնց կենտրոնացնում են թիվ մեկ մասնաշենքում, նրանց խնամքը հանձնում են մոտ 20 մայրիկների, որբանոցի հսկողությունը հանձնվում է Ռոզ Գույումճյանին, Գասպար Խանին, Եսթեր Աճեմյանին: Եպիսկոպոսը դիմում է նաև գեներալ Ուստինին՝ մնացած ծախսերը հոգալու, աշխատողներին վարձատրելու և այլ ծախսեր հոգալու համար²⁷:

Սրբազանը նրանց համար փորձում է նաև կրթական դասեր կազմակերպել: Տարագիր 11 ուսուցիչներ Մարտիրոս Խերանյանի ղեկավարությամբ ստանձնում են այդ գործի պատասխանատվությունը: Նոյեմբերի 19-ին Սրբազանը Բաղդադից Բաքուբայի որբերի համար բերում է հագուստ, հաց թխելու համար փուռ կառուցելու անհրաժեշտ պարագաներ²⁸: Մինչ այդ կառավարությունը 32 վրաններից կազմված առանձին վայր է տրամադրում որբանոցին: Նոյեմբերի 20-ին որբանոցի

²⁶ Վարդանեսան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 114:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 119:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 120:

սաները հանդիսավոր արարողությամբ տեղափոխվում են որբանոցի վրանային մասնաբաժին: Սրբազանը խնամակալության նոր մարմին է նշանակում վարդապետ Կանյանի նախագահությամբ, Թեհրանի եղբայրական կոմիտեի ներկայացուցիչ Արսեն Կեոքեղյանին էլ՝ որպես կառավարության մոտ միջնորդ ու տնօրեն: Կառավարությունը որբանոցի մասնաշենքին է տրամադրում մեկ սպա և 4 անգլիացի զինվոր:

Աստիճանաբար Բաքուբայի հայ գաղթականությունը հաշտվում էր իր կարգավիճակի հետ ու փորձում էր հնարավորության սահմաններում բարելավել ու տանելի դարձնել իր առօրյան: Նրանց միակ մխիթարությունն անգլիական դրոշի ներքո իրենց ապահով զգալու փաստն էր: Անգամ մի քանի վանեցիներ մեծ դժվարություններով կարողանում են բացել կոշկակարի, սափրիչի, դերձակի, ջուլիակի խանութներ, թիթեղագործական արհեստանոցներում պատրաստում էին ամանեղեն ու ինքնատեղեր²⁹: Տնտեսական կյանքը փոքր-ինչ բարելավելուց հետո նրանք մտածում են նաև հոգևոր կյանքի մասին: Եկեղեցու նման շինություն են սարքում, որտեղ եկեղեցական արարողակարգեր էին իրականացվում, բացի դրանից քահանաները հերթափոխով ժամասացություններ էին կատարում:

Մոսկվի հայ գաղթակայանը

Մոսկուում նույնպես հայ գաղթականների վրանաքաղաքներ էին հիմնվել: Քաղաքում ապաստանած հայերը հիմնականում Սդերդից ու Կարինից էին, ովքեր այստեղ էին հասել 18-20 օրվա ընթացքում՝ միայն խոտ ուտելով³⁰: Ինչպես նշում է Զավեն պատրիարքը, իրավիճակը բավականին ծանր էր, բացի հայերից քաղաքը լի էր նաև քուրդ գաղթականներով, սովը հազարավոր մարդկանց կյանք էր խլում³¹:

Բժիշկ Գ. Ասթարջյանը³² աշխատանքի բերումով ուղեկցել է Հայդար փաշային և ականատես է եղել ասորական գյուղերի բնակչության բռնագաղթին: Թըռուռանշի վայրում՝ իրենց բանակած տեղից մոտ 500 մետր հեռավորության վրա գտնվող դաշտում, տեսել է մի հոծ բազմություն, որի մասին իր հուշերում գրում է. «Մերկ, բոլակ, երկար քալելն շաբաթներով բույսերով ու արմատներով սնած ոտքերնին ու դեմքերնին ուռած, հիւծած... հայերէն խօսող զանգուած մըն է, որ իր մէջ կը հաշուն 3000 հոգի»³³: Հեղինակը փորձում է օգնություն ցույց տալ, սակայն գաղթականները չեն վստահում նրան: Դրա համար, ինչպես նշում է հեղինակը, հիմնավոր

²⁹ Կեոքեղյան Արսեն Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 158:

³⁰ Զավեն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս...*, էջ 237:

³¹ Նույն տեղում, էջ 235:

³² Գրիգոր Ասթարջյանը ծնվել է 1885թ. Կիլիկիայի Մարաշ քաղաքում: Նա Պոլսից արտաքսվել է, հետո չորս տարի ուսանել է Դամասկոսի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Մասնակցել է Բալկանյան պատերազմին՝ որպես բժիշկ: 1913թ. մասնագիտական աշխատանքի է անցել Մոսկուում, եղել է տեղի կուսակալի բժիշկը, ինչի շնորհիվ զերծ է մնացել թուրքական հետապնդումներից:

³³ Ասթարճեան Գ., *Յեղատարձ ակնարկ կեանքի մը Պայքարի ինստիտուտի վրայ*, Պէյ-րուք, «Սեւան», 1975, էջ 34:

պատճառներ ունեին, քանի որ նա զինված էր ու ազատ շրջում էր, չնայած այն փաստին, որ հայերեն էր խոսում³⁴ :

Իր ղեկավար կուսակալ Հայդար փաշայի հետ բանակցելուց հետո նա առաջարկում է. «Այդ դժբախտներուն մինչեւ Մուսուլ փոխադրութիւնը ինծի վստահիլ եւ ինծի յատկացնել 15 ժանտարմ պաշտպանելու համար հաւանական յարձակումներէ, առեւանգումներէ, կողոպուտներէ»:³⁵ Արդյունքում 8 օրում կարինցի 3000 գաղթականներ նրա ու ժանդարմների ուղեկցությամբ անվտանգ հասնում ու տեղավորվում են Նինվե քլրի ստորոտում: Գ. Այթարջյանը պատմում է, որ Սայիդ Էմին էֆենդի էլ Սիֆուին քաղաքապետարանի նիստ է հրավիրում և նպաստամատույց հանձնախումբ է կազմում, որի գործունեությունը հեղինակը հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Ոգի ի բռնի գործի լծուելով արդարացուց իրմէ ակնկալուած նպաստհաւաքման գործին լիուի յաչողեցումով»³⁶: Այսպիսով, գաղթականների այս հատվածը կարողանում է տեղում փոքր-ինչ շունչ առնել ու մինչև զինադադարն առանց ճնշումների ապրել կուսակալ Հայդար բեյի ջանքերի շնորհիվ³⁷:

Տեսնելով Միջագետքի անապատներից այստեղ հասած հայ տարագիրներին՝ Զավեն պատրիարքը որոշ քայլեր է ձեռնարկում՝ նրանց վիճակը բարելավելու համար. նա իր հուշերում՝ «Թուրքական Մուսուլի մէջ» ենթագլխում, գրում է. «... տեսնելով, որ Հայ մանուկներ եւ կիներ փողոցները կը պտտին եւ կը մուրան շատ նեղուեցայ, որովհետեւ Հայուն մուրալը չէի տեսած: ...Սիրտս չդիմացաւ տեսնելով մանուկներուն գրեթէ մերկ մուրալը, ուստի Չագմագճեանի ձեռքով սկսայ կարմիր ներկած տեղական հաստ կտաւ առնել եւ մուրալու եկող աղջիկներուն ու փոքր տղոց վերէն վար շապիկ, իսկ մէծ մանչերուն, շապիկ-վարտիկ ձեւելով յանձնել թե իբր հագուստ եւ թե իբր անկողին ծառայելու համար»³⁸:

Զավեն պատրիարքն իր՝ Մոսուլում եղած ժամանակ հանդիպել է քաղաքական կառավարիչ գնդապետ Լիչմենի հետ, խնդրել հայությանը վերադարձնել «անբարո կիները», նրանց բուժման ծախսերը հոգալու համար 2000 ռուփի հատկացնել, ինչպես նաև տալ 1000 կիլոգրամ բուրդ, որպեսզի նրանք աշխատանք ունենան, ինչպես նաև կառավարական մթերանոցից օրական 500 կիլոգրամ ցորեն տրամադրել՝ հաց թխելու ու աղքատներին բաժանելու համար: Զավեն պատրիարքի կարևոր խնդրանքներից է եղել օգնել հավաքելու իսլամ ընտանիքներում գտնվող հայ մանուկներին ու կանանց, նշել, որ անհրաժեշտ է համարում նաև պաշտոնա-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 35:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 36:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 37:

³⁷ Հետաքրքրական է, որ հեղինակը Հայդար փաշայի մասին գովեստով է խոսում, մինչդեռ նա պատմության մեջ հայտնի Մարաշի կուսակալն է, ով 1914թ. աշնանը լեռնականներին զինվորագրելու նպատակով Զեյթուն է գալիս, ձերբակալում է քաղաքապետ Նազարեթ Չաուշին, քաղաքի ժողովրդից հավաքում է շուրջ 20000, շրջակա գյուղերից՝ 15000 զենք, ձերբակալում է Զեյթունից 60, իսկ գյուղերից 30 հոգու և իր հետ տանում Մարաշ: Մանրամասն տե՛ս *Զեյթունի պայամությունը: 1904-1921 թթ.* (խմբ.՝ Հ. Մ. Պողոսյան), Երևան, «Հայաստան», 1969, էջ 384-386, «Հասկ», 1976, թիվ 1-12, էջ 83, 84:

³⁸ Զավեն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս...*, էջ 233:

պես ոստիկանության կողմից հրաման տրվի՝ իրենց աջակցելու համար: Զավեն պատրիարքը գրում է. «Լիչմեն բոլոր ըսածներս ընդունեց եւ հրամանագիրները գրել խոստացաւ»³⁹:

Լիչմենը Զավեն արք. խնդրանքի հիման վրա 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին Մոսուլի պաշտոնական «Մուսուլ» պարբերականում հայտարարություն տարածեց, ըստ որի «պատուիրուէր նահանգին ժողովուրդին, որ իրենց քով անընդունելի կերպով Հայ կին, տղայ, կամ աղջիկ ունեցողները իրեն յանձնեն»⁴⁰:

«Անընդունելի կերպով» արտահայտությունը կամայական մեկնաբանությունների առիթ է տալիս, ու ոչ ոք չի համաձայնում հայերին հանձնելու մտքին: Զավեն պատրիարքը ոստիկաններ տրամադրելու խնդրանքով կրկին դիմում է Լիչմենին, որպեսզի հայերին չհանձնելու դեպքում ոստիկանների միջամտությամբ վերցնեն մուսուլմանների մոտից: Մոտ 30 որբ է հավաքագրում, որոնց մի մասին իր տան մեջ է ապաստան տալիս, հետագայում կարողանում է տուն վարձել, մինչև դեկտեմբերի վերջին բացվում է որբանոցը:

Որոշակի տարածայնություններ են առաջ գալիս նաև Մոսուլի գինվորական կառավարիչ Լիչմենի և Մուշեղի միջև: Արքեպիսկոպոսը մեղադրում է Լիչմենին իսլամասիրության մեջ՝ փաստելով, որ նա անհիմն է արար ընտանիքներից իր հավաքած հայ որբերին ոստիկանների միջոցով ստիպում վերադարձնել նրանց: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Մոսուլի բրիտանական կառավարությունը ոստիկան չ'ունի հայ որբերը հաւաքելու համար իսլամներու տուներէն, բայց մեր հաւաքած որբերը մենէ խլելու և իսլամներուն յանձնելու համար ոստիկան կը ստեղծէ տասնեակներով»⁴¹:

Մինչդեռ Զավեն պատրիարքը, ով ավելի հավասարակշռված էր գործում, նշում է, որ Լիչմենը չէր ուզում արաբների հետ հարաբերությունները լարել, այդ իսկ պատճառով խուսափում էր ստիպողաբար արաբների մոտից վերցնել հայ կանանց ու երեխաներին⁴²: Մուշեղի և Լիչմենի հարաբերությունները հետզհետե ավելի են վատթարանում, արդյունքում, ինչպես եզրակացնում է Զավեն պատրիարքը, տուժում է ժողովուրդը⁴³:

Արսեն Հացագործյանը նույնպես անդրադառնում է Մուշեղ եպս. Սերոբյանին՝ նշելով, որ ուղարկված լինելով Ազգային պատվիրակության կողմից, նա չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը և պարտականությունները, վերջում հողվածագիրը եզրակացնում է. «...շնորհիվ իր անթաքթ քաղաքականութեան ու անհատական գործերուն աւելի ևս բարդացուց գործերը ... անհրաժեշտ է փոխարինել զայն աւելի կարող և Խրիմյան հոգին կրող անձնագոհ հովիտով մը, մինչեւ որ վերջ գտնէ Միջագետքի Հայութեան բարեկոյսն տարագրութիւնը»⁴⁴:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 247:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 254:

⁴¹ Սերոբեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 122:

⁴² Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս...*, էջ 256:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 258:

⁴⁴ «Կիլիկիա», 14 հունիս, 1919թ.:

Մինչդեռ իր հուշ-օրագրում՝ թվագրված 1919թ. փետրվարի 1-ին, Մուշեղ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Մինակ եմ լացող պահանջներու և աղաղակող պետքերու առջև: Որքանոցը թէպետ կազմուած, ու որբերը պատսպարուած, բայց դեռ կայ ծովածաւալ տարագիրներու հեղեղը, մերկ ու անօթի: Օրական քսան ժամու աշխատանք հազիւ կը բաւէ օրուան տառապանքը մեղմելու»⁴⁵:

1919 թ. փետրվարին Մուշեղ արքեպիսկոպոսն անգամ փորձեր է կատարել հայ տարագիրներին Հալեպ տեղափոխելու, բայց նրանց առաջին քարավանը՝ 234 հոգուց բաղկացած, դեպի Բաղդադ են ուղարկել: Արքեպիսկոպոսը ոչինչ անել չէր կարող, կառավարական ծրագրերը խափանելը վեր էր նրա ուժերից, բայց և այնպես գիտակցում էր, որ տարագիրների դեպի Բաղդադ առաքումը կարծես նոր տարագրություն էր այդ դժբախտների համար, և եզրակացնում է. «Կառավարութիւնը ազատուիլ կուզէ հայերէն, հոգ չէ, թէ անոնց մահուամբ»⁴⁶:

Նրանց վիճակի բարելավման հարցերով զբաղվել է նաև Գ. Աթաբաճյանը: Նա այդ հարցում ստացել է Լիչմենի համաձայնությունը և հնարավորության սահմաններում նպաստել թաղային խորհուրդների կազմավորմանը⁴⁷: 1918-1919 թթ. Մուսուլում որպես թարգման է աշխատել նաև Համբարձում Աթեշյանը, ով 1919-1920 թթ. տեղափոխվել է Բաքուրա, եղել թիվ 1, 34, 35 բաժանմունքներում իբրև գլխավոր թարգման, հետո էլ 3-4 հազարի հասնող հայ գաղթականների վերահսկիչ⁴⁸:

Միջազգետքի հայ գաղութին հրահանգվում է Փարիզում գումարվելիք Ազգային համագումարին պատգամավոր ներկայացնել: Բաղդադի ազգային մարմնի ու Բաքուրայի տարագիրների կոմիտեի ներկայացուցիչների միջև պայքարը սրվում է, որը հանգեցնում է երկպառակության: Քվեարկության արդյունքում Բաքուրայի պատգամավորների կողմից առաջադրվում է պրոֆեսոր Խաչատուրյանը, Բաղդադի հասարակության կողմից ընտրվում է Բելգիայի հյուպատոս Տերվիշյանը⁴⁹: Այս անհամաձայնություններին է անդրադառնում նաև կոմիտեի անդամ Ա. Հացագործյանը՝ նշելով. «Այժմ Միջազգետքի հայութեան անունով երկու պատուիրակներ կան Փարիզ ... Չգիտենք թե ասոնցմէ ո՞րը օրինական ճանչուած է»⁵⁰:

1919 թ. մարտին Բաքուրայի վրանաքաղաքում քվեարկության արդյունքում կազմվում է նոր մարմին, որը կոչվում է Հայ գաղթականների կոմիտե, անդամներ՝ Լ. Շադոյան, Ս. Մեսրոպյան, Վահրամ Կանաչյան, Հայրապետ Մելքոնյան, Արսեն Հացագործյան, Արսեն Կեորկեղյան⁵¹: Կոմիտեն նախաձեռնություն էր ստանձնում կազմակերպված ձևով հայ գաղթականներին հայրենիք առաջնորդելու գործն իրականացնելու համար, ինչպես նաև որքանոցի աշխատանքները ղեկավարելու: Այս հարցերը համակարգելու համար դաշնագիր է կնքվում Բաղդադի ու Բաքու-

⁴⁵ Սերոբեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 123:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 124:

⁴⁷ Աթաբաճեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 44:

⁴⁸ Աթեշեան Հ., *Յուշեր ականապետի վկայութիւններ*, Լոս Անճելլոս, Գալիֆորնիա, 1981, էջ 1:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 239:

⁵⁰ «Կիլիկիա», 14 հունիս, 1919:

⁵¹ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 247:

բայի կոմիտեների միջև, որով ստեղծված պայմաններում Միջագետքի Տարագիրների հանձնաժողովը գերակա է դառնում⁵²:

Ազգային իշխանությունը 1919 թ. հուլիսի 19-ի թվակիր գրությամբ դիմում է Գևորգ Է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ խնդրելով միջնորդել Հայաստանի կառավարությանը՝ հայ գաղթականներին հայրենիք փոխադրելու համար⁵³: Տեղի տալով խորհրդարանի արևմտահայ անդամների պահանջներին՝ դաշնակցական կառավարությունը որոշում է արևմտահայ հասարակական գործիչ Արսեն Կիտուրին՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոս, ուղարկել Միջագետք՝ այնտեղի հայերին հայրենիք տեղափոխելու համար, անգամ այդ գործը կազմակերպելու համար երեք միլիոն ռուբլի ներգաղթին հատկացնելու որոշում է կայացնում, սակայն ոչ մի ձեռնարկում այդ ուղղությամբ չի իրականացվում:

Նահր Ալ-Օմարի գաղթակայանը

1920 թ. օգոստոսին, երբ Իրաքում սկսվում է ազատագրական շարժումը, գաղթականը ենթարկվում է հարձակումների: Անգլիացիները, որոշ մտահոգություններ ունենալով, որ տարագիրները կարող են աջակցել ազգայնականներին, ավելի ապահով վայր տեղափոխելու պատրվակով Բաքուրայի 12-13 հազարի հասնող հայ գաղթականներին 1920 թ. օգոստոսի 18-ին տեղափոխում են Բասրայի մոտ գտնվող Նահր Ալ-Օմար բնակավայր, որտեղ մնում են մինչև 1921 թ. հունիսը:

Նոր բնակավայրի աննպաստ կլիմայի պատճառով ժողովուրդը դժգոհ էր, նրանք կենտրոնացել էին հայրենիք վերադառնալու գաղափարի շուրջ: Միջագետքի հայ գաղթականության կոմիտեի նախագահ Լևոն փաշա Շադոյանը բազմաթիվ նամակներ, աղերսագրեր է ուղարկում պատկան մարմիններին՝ կազմակերպելու Նահր Ալ-Օմարում մնացած հայերի ներգաղթը Հայրենիք:

Հայերին Նահր Ալ-Օմարում բնակեցնելով՝ անգլիական զինվորականության նպատակն այլ էր՝ նրանց դարձնել մշտական բնակիչներ՝ մի կողմից աշխատեցնելով հարուստ նավթահանքերում, մյուս կողմից էլ՝ ամրապնդել զորքերը: Հայ գաղթականները հասկանում էին անգլիական կողմի քայլերի մարտավարությունը, որը կանկաժի տակ էր դնում նրանց՝ Հայաստան մեկնելու փաստը, ինչպես նաև իրենց անվտանգությունը, մերժում են անգլիական իշխանությունների պահանջները: 1921 թ. գարնանն անգլիական կողմը դիմում է պատժամիջոցների և վերջնագիր ներկայացնում, որտեղ տեղեկացվում էր, որ հայ որբերին այլևս օգնություն չի ցուցաբերվելու, Հայաստան մեկնելու համար միջոցներ պետք է հայթայթելին ինքնուրույն, այսինքն՝ պետք է համաձայնվելին ապրել ու աշխատել այդ երկրում շուրջ տասը տարի: Միջագետքում անգլիացի բարձրագույն կոմիսար Ռ. Ջ. Քոքսը հեռագրում է գաղութների նախարար Ուինսթոն Չերչիլին, որ չի կարելի հետաձգել

⁵² Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 254, տե՛ս նաև Կեօրկիզեան Արսէն Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 184, 185:

⁵³ Աբրահամյան Ա., *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, Երևան, «Հայաստան», 1967, հ. Բ, էջ 49:

վրանների քանդումը՝ հիմնավորելով այդ փաստը տարածված հիվանդություններով⁵⁴:

Կարճ ժամանակ անց, երբ Միջագետքի անգլիական իշխանությունները փորձ են անում արաբ ոստիկանների միջոցով քանդել վրանաքաղաքները, Նահր Ալ-Օմարի բնակիչները միահամուռ դուրս են գալիս ու քարկոծում նրանց: Հայերը մերժում են նաև Աբադանի նավթահանքերում ժամանակավորապես աշխատելու առաջարկը:

Գաղթականները 1921թ. ամռանը կապ են հաստատում Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ՝ խնդրելով հայրենիք վերադառնալ: 1921 թ. հուլիսի 2-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնը կոչով դիմում է Համադանի, Քիրման շահի, Մոսուլի և Նահր Ալ-Օմարի հայ գաղթականական զանգվածներին, որտեղ նշվում է, որ իրենք հետևում են դեպքերի զարգացումներին, երեքուկես տարի տևող գաղթականների տառապանքներին, ուստի ամբողջովին վերջ տալու համար նրանց տառապանքներին՝ կենտրոնը կոչ է անում վերադառնալ հայրենիք ու նվիրվել աշխարհաշեն աշխատանքի⁵⁵:

1921 թ. հուլիսի վերջին Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի գաղութային նախարարությունում հրավիրվում է Նահր Ալ-Օմարի գաղթականներին նվիրված խորհրդակցություն, թեև հայերի մասով որոշում չի ընդունվում: Խորհրդակցությանը մասնակցում էր ՀԲԸՄ Գործադիր ժողովի ատենապետ Առաքել Նուբարը:

1921 թ. հոկտեմբերի 7-ին ՀԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ասքանազ Մոավյանը հատուկ նոտա է հղում Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը, որտեղ առաջարկվում է, որ համապատասխան կարգադրություններ անեն Միջագետքի անգլիական իշխանություններին, որ դադարեցվեն նրանց տեղում ցրելու և անհարազատ հողին կապելու ձեռնարկումները, շարունակեն ցուցաբերվող օգնությունը կամ էլ միջոցներ ձեռնարկեն ու նրանց Կ. Պոլսի վրայով տեղափոխեն Բաթում, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը նրանց կարողանա տեղավորել իր սահմաններում⁵⁶: Ի վերջո անգլիական կառավարությունը համաձայնում է իրենց նավերով գաղթականներին տեղափոխել Բաթում: Դեկտեմբերին շուրջ 3000 գաղթականներ հասնում են Բաթում: 1921թ. դեկտեմբերի 13-ին ՀՍԽՀ ժողովմարտի նախագահությունը քննարկում է նրանց տեղավորման հետ կապված հարցերը: 1922 թ. հունվարի 10-ին Բաթում է հասնում երկրորդ քարավանը: Հետագա ամիսների ընթացքում նույնպես Միջագետքի հայ գաղթականների հոսքը Հայաստան շարունակվում է: Երկու ամսվա ընթացքում 1200 պարսկահայեր անցնում են Պարսկաստան, 8000 գաղթականներ՝ Հայաստան, 500 հայեր 1922-23 թթ. անցնում են Աբադան՝ անգլո-իրանական նավթային ընկերությունում աշխատելու համար:

⁵⁴ Մելիքսեյան Հ., Ու., *Արևմտահայերի բռնագաղթը և տիրուքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան*, Երևան, 1975, էջ 137:

⁵⁵ Մելիքսեյան Հ., Ու., *նշվ. աշխ.*, էջ 135:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 139, 140:

Այսպիսով, Նահիր Ալ-Օմարում մնում են մոտ 2500 գաղթականներ, որոնց տեղափոխման համար այլևս նալ չի գալիս, ու նրանց մի մասը հարկադրված էր Բասրայի մոտակա շրջաններում գործի անցնել և այնտեղ էլ հաստատվել. «...կիզիչ արեւուն տակ կ'աշխատին իրենց համար բնակարաններ շինելու համար՝ ջանալով հաշտուիլ վայրի աննպաստ պայմաններուն հետ»⁵⁷: Մի մասը տեղափոխվելով Բաղդադ, հիմնում է նոր վրանաքաղաք, որը կոչվել է Կեյլանի Քեմփ (տեղի բարբառով Քեմփ էլ Արմեն Կեյլանի)⁵⁸, մի մասն էլ տեղավորվում է Բասրայի, Շիապայի և Ֆառսի շրջանում⁵⁹:

Հայ գաղթականները հաստատվել են նաև Զախոյում: Գրիգոր Ասթարճյանը պատմում է, որ երբ աշխատանքի բերումով 1917 թ. Զախոյում է եղել, մոտ 300 հոգուց բաղկացած աշխատանքային ջոկատ է հասել Զախո, որի մեջ են եղել նաև Ադանայի հայտնի գերդաստանի անդամ Զաքարիա Պզտիկյանը, մարաշցի Հակոբ Շամլյանը, վանեցի առևտրական Սմբատ Ճիտեճյանը: Նրանց աջակցելու համար Գ. Ասթարճյանը բանակցել է հարյուրապետ Ահմեդ բեյի, թաղապետ Մուհամմադ աղա Շեմդինի հետ՝ կարողանալով աշխատավորներին ապահովել վրաններով, իսկ Զաքարիային, Շամլյանին և Սմբատ էֆենդուն տեղափոխել է գավառի կենտրոն⁶⁰: Զինադադարից հետո նրանց թիվը կազմել է մոտ 150 ընտանիք⁶¹:

Արդեն նոսրացած համայնքին 1929 թ. հոկտեմբերի 15-ին Լևոն փաշան փոխադրում է Մոսուլից 40 կմ մղոն հյուսիս՝ Հավրեզքի հողագործական շրջանը: Այս ցրումով էլ գաղութը ստանում է իր վերջնական տեսքը⁶²:

Նշենք, որ 1924թ. Իրաքի հայ առաջնորդարանը Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Պարսկաստանի ներկայացուցչի պահանջով կազմել ու ներկայացրել է իրաքահայության վիճակագրություն, ըստ որի հայերի թիվն Իրաքում կազմել է 6539 շունչ⁶³:

Նախօրոք որոշվել էր, որ երեխաներին նույնպես պետք է տեղափոխեին Հայաստան, բայց երեխաների շրջանում տարածված կարմրուկի պատճառով մեկնումը հետաձգվում է: Բացի դրանից մտավախություն կար, որ որբերն իրաքյան սաստիկ շոգերից հետո չեն կարող դիմանալ հայաստանյան ցրտերին, ինչպես նաև հաշվի էին առնվում Հայաստանում տիրող ճգնաժամը, սովը: Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանը «... լուրը առնել է վերջ հանգստությունը կորսնցուցած էր, քաջ գիտենալով, որ այս մատաղ սերունդը այս եղանակին այս դրութեան մեջ Հայաստան ուղարկելը հեռու է խելօքութենէ»⁶⁴:

⁵⁷ Մինասեան Վ., *Իրաքահայ Գաղութը, Խոր անցեալի գաղթօճախներ*, տե՛ս <http://asbarez.com/arm/author/asbarezstaff/page/2226/>:

⁵⁸ Գեորգեան Կ., *Ամէնուն փարեգիրքը*, էջ 416:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 421:

⁶⁰ Ասթարճեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 41, 42:

⁶¹ Գեորգեան Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 430:

⁶² Նույն տեղում, էջ 415:

⁶³ Աբրահամյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 50:

⁶⁴ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 477:

1921թ. նոյեմբերի 8-ին ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչական ժողովն ատենապետ Պողոս Նուբարի ու ատենադպիր Գրիգոր Մինասյանի ստորագրությամբ շրջաբերականով դիմում է իր բոլոր մասնաճյուղերին և անդամներին. «Նահր Ալ-Օմարի որբերուն եթե ձեռք չերկարենք, դէպի ստոյգ մահ պիտի դիմեն ... Ներկայ շրջաբերականը երբ ստանաք, հաճեցէք առանց բռնաբերելու կորսնցնելու ժողովի հրաւիրել Միութեան բոլոր անդամներն ու համակիրները, նույնիսկ օտար բարեկամներն ու կարելին, նույնիսկ անկարելին ըրեք ձեր մէջ որբերուն պաշտպաններ գտնելուն համար»⁶⁵: Այս շրջաբերականը նմանատիպ այլ շրջաբերականներից առանձնանում էր նրանով, որ Միությունը ստիպված էր առաջին անգամ հատուկ հանգանակության կոչ անել որոշակի թվով և որոշակի տեղում գտնվող հայ որբերին օգնելու նպատակով⁶⁶: Մինչ այդ Ազգային պատվիրակության խնդրանքով Եգիպտոսի հայ առաքելական թեմի առաջնորդ և Միության պատվո անդամ Թորգոմ Գուշակյանը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի հետ քննել էր քաղաքում այդ որբերին տեղավորելու հարցը: Պաղեստինի անգլիական իշխանությունները համաձայնվում են այն պայմանով, որ կեցության անհրաժեշտ միջոցների խնդիրը բացառապես լուծելու են ՀԲԸՄ և Ամերիկյան նպաստամատույցը: Երկար բանակցություններից հետո կողմերը գալիս են համաձայնության, որ Ամերիկյան նպաստամատույցը ծախսերի կեսը վերցնում է իր վրա այն պայմանով, որ ՀԲԸՄ-ն իր վրա վերցնի կազմակերպչական ողջ աշխատանքը՝ ընդունում, տեղավորում, դաստիարակում, ինչպես նաև ծախսերի մյուս կեսը: 1921թ. դեկտեմբերին Վահան Մալեգյանը հեռագրով հայտնում է. «Նիր Իսթ եւ Բարեգործական կը վստահեցնեն Նահր Էլ-Օմարի որբանոցը խնամել Երուսաղեմի վանքին մէջ, յայտնեցէք որբանոցի մեկնման թուականը»⁶⁷:

Երեխաները, այդ թվում նաև նրանց միացած ՀԲԸ միության Մոսուլի փակման ենթակա որբանոցի 47 որբերը Երուսաղեմ հասան 1922թ. փետրվարի 11-ին, որտեղ նրանց դիմավորում են Հայոց պատրիարքը, Միության մասնաճյուղի և Խնամակալության պատվիրակները՝ Լևոն Ասատուրի գլխավորությամբ, ինչպես նաև մեծ թվով հայեր: Երուսաղեմ տեղափոխված 816 որբերից 582-ը Վանից էին, 103-ը՝ Կարինից: Երուսաղեմում հիմնվում են Արարատյան և Վասպուրականի որբանոցները⁶⁸:

Այս դեպքերին է անդրադառնում նաև «Արեւ» թերթը, որտեղ նշվում է. «Լ. Ասատուրը, երեք օրէ ի վէր Խնամակալութեան և Մասնաժողովի անդամներուն հետ ձեռք ձեռքի տուած հնարատր բոլոր կարգադրութիւնները ըրած են որբերուն հանգստութեանը համար»⁶⁹: Ազգային և կառավարական իշխանությունների օժանդակությունն ու հովանավորությունն էին նաև ստացել: Որբերին նույն օրը այցելել են նաև Ն. Վ. Հերբերթ Սամուելը և գորավար Սթորսը: Հետո որբուհիներից մեկը

⁶⁵ Մելքոնյան Էդ., *Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն*, Երևան, «Մուղնի», 2005թ., էջ 119:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 120:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 122:

⁶⁹ «Նահր Օմարի որբերը Երուսաղեմի մէջ», տե՛ս «Արեւ», 24.02.1922թ.:

գորավարին նվիրեց Նահր Ալ-Օմարում գործված գորգ: Զորավարը խոստացավ կառավարությանը միջնորդել՝ գորգագործական արհեստանոց բացելու կանանց ու աղջիկներին աշխատանքով ապահովելու համար: Նա խոստացավ նաև խնդիրների լուծման հարցում հնարավորինս աջակցել որբերին⁷⁰:

Մոսուլում մնացած հայ գաղթականների համար Գ. Աթաբաջյանը նշում է, որ կյանքն աստիճանաբար կայունանում է: Նա, ստանձնելով տեղի որբանոցների առողջապահական հարցերը, օրական երկու որբանոց է այցելում: 1925թ. համար նշում է, որ Մոսուլում որբանոց չէր մնացել, իսկ հայ գաղթականների ընդհանուր վիճակի մասին գրում է. «Արաբը, ի պատիւ իրեն հայ բոլոր արհեստատուրներէն ու բժիշկները, առետրականներն ու գործի մարդիկ գնահատելու եւ միւս բոլորէն աւելի վարպետ և աւելի վստահելի նկատելով միշտ հայուն նախապատվութիւնը տալով դիմած են անոր»⁷¹:

Հայ կամավորական խմբերի ձևավորումը

Եվս մեկ կարևոր դիտարկում իրաքահայ գաղթականների վերաբերյալ, որի մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Որոշ տեղեկություններ հանդիպում ենք Զավեն պատրիարքի, Մուշեղ եպիսկոպոսի և Ե. Վարդանյանի հուշագրություններում: Խոսքը Իրաքի վրանաքաղաքներում տեղակայված հայկական կամավորական ջոկատների մասին է: Այժմ ՀՅԴ արխիվում է գտնվում Լ. Շաղոյանի անձնական արխիվը, որը բացվելուց հետո միայն հնարավոր կլինի ներկայացնել նոր մանրամասներ ջոկատի գործունեության և թվաքանակի մասին: Հատկանշական է, որ այն կազմվել է գրեթե նույն տարիներին, ինչ «Արևելյան լեգեոնը», և չի բացառվում, որ այն որոշակիորեն կրել է նրա ազդեցությունը և ոգևորություն առաջացրել Իրաքում տեղակայված վրանաքաղաքների գաղթականների շրջանում:

Ջոկատին մի պարբերությամբ է անդրադառնում Մուշեղ արքեպիսկոպոսը 1918 թ. նոյեմբերի 12-ի թվագրված նամակում. «Հինգ օր է ի վեր կը գտնուինք Պաքուպայի Ճերմակ քաղաքը, Վասպուրականի և Սալմաստի գաղթականներուն վրանաքաղաքը ... թշուառութիւնը աննկարագրելի է... Հայ կամատուրները կը կանչուին պաշտօնապէս, իմ կողմէս տրուած ցանկին համաձայն: Ինչ վսեմ հակադրութիւն ... Երէկի լացող տղաք, այսօր զինուորական թափորով կ'յառաջանան, երգելով Յեղին հոգին»⁷²:

Դեռևս Համադանում Սամուել Մեսրոպյանի, Արմենակ Մաքսապետյանի ու Լևոն Շաղոյանի նախաձեռնությունն է եղել անգլիական իշխանությանը հայ զինվորներ տրամադրելու գաղափարը, որին հետևել էին նաև ասորիները: Կարճ ժամանակ անց Համադանից ոչ հեռու գտնվող Ափշինա վայրում կենտրոնացել են շուրջ 4000 հայ և ասորի զինվորականներ, որոնցից առավել տարիքով 1000 հոգու անգլիական զինվորական հրամանատարությունն ազատ է արձակել: Զորքը

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Աթաբաճեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 48:

⁷² Մերոբեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 117, 118:

բաժանվել է երեք մասի. ասորիները կազմում են Ա գունդը՝ 1500 հոգուց կազմված, 850 հոգուց կազմված Բ գնդում կենտրոնանում են վասպուրականցիները և Գ գունդը՝ 700-հոգանոց, կազմվում է սալմաստեցի, հայ և ասորի բնակչությունից⁷³: Վասպուրականցիների գնդի ղեկավարությունը հանձնվում է Լ. Շաղոյանին: Եղիշե Վարդանյանը, անդրադառնալով զինվորականների այս հատվածին, նշում է, որ այս անգամ զինվորականների տրամադրվածությունն այլ էր: Նրանք աննպատակ էին համարում իրենց գործունեությունը, քանի որ այս պարագայում նրանք չէին կռվում իրենց ժողովրդի ազատագրության համար, կարծում էին, որ անգլիացիներն իրենց գոհողության կարիքը չունեն, քանի որ արդեն իսկ շատ կորուստներ են տվել⁷⁴: Դրան ավելանում էին նաև զինվորական ծանր վարժանքները, կիզիչ արևը, որից ոչ մի ձևով չէին պաշտպանվում, անգամ զինվորական հագուստ չունեին: Միակ հուսադրող գաղափարն այն էր, որ իրենք պետք է իրենց հայրենակիցներին ուղեկցեին հայրենիք, մինչդեռ նրանց Սինա են ուղարկում: Վասպուրականցիների ջոկատն անգլիական հրամանատարությամբ կարողանում է հաջողության հասնել ու հետ մղել թուրքական բանակի առաջխաղացումն այդ ուղղությամբ: Ա. Հացագործյանը նշում է, որ Սինան մինչև զինադադար պաշտպանվել է հայ կամավորների շնորհիվ⁷⁵: Այստեղ նրանք մնում են մոտ քառասուն օր: Նրանց զորաջոկատն աստիճանաբար կանոնավոր բանակի տեսք է ստանում, անգամ զինվորական կոչումներ են ստանում: Հոկտեմբերի 10-ին բանակը Բաղդադ վերադառնալու հրաման է ստանում և 21-օրյա հյուծիչ ու դաժան ճանապարհորդությունից հետո՝ նոյեմբերի 3-ին, Բաքուրա է հասնում⁷⁶: Նրանք մեծ հույսեր ունեին Մոսկովից հայրենիք վերադառնալու, երբ անգլիական հրամանատարությունն առաջարկում է զինվորականությանը պայմանագիր ստորագրել, որի համաձայն հինգ տարի ժամկետով պիտի բանակում ծառայեն: Նոր պառակտություններ են առաջ գալիս, Լևոն Շաղոյանը հրաժարվում է ստորագրելուց, որին հետևում է ողջ զորաջոկատը:

Զավեն պատրիարքը հիշատակում է, որ Մուշեղ եպիսկոպոսը դիմել է անգլիական զինվորական կենտրոնակայան, որպեսզի Բաքուբայի մարզված հայ կամավորներն առանձին վաշտ կազմեն և հայկական անուն կրեն, սակայն նրան պատասխանել են, որ հայերը կարող են բաժին կազմել ասորական զորաբաժնում և մարզվել՝ միայն իրենց զաղթականությանը հայրենիք առաջնորդելու և այնտեղ կարգուկանոն հաստատելու համար: Զավեն պատրիարքը Բաղդադում տեղեկանում է, որ զինվորականությունից պահանջում են ստորագրել հետևյալ փաստաթուղթը. «Կ'ընդունիմ ծառայել Ասորիներու վաշտին մինչև իմ զինուորթենե՛ արձակուելս, նոյնպէս (կ'ընդունիմ) հնազանդիլ օրինական հրամանին անոնց որոնք ինձ բարձր աստիճան ունին, եւ հպատակիլ զինուորական ցամաքի ոյժերուն

⁷³ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 177:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 179:

⁷⁵ «Կիլիկիա», հունիս 8, Ադանա, 1919:

⁷⁶ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 201:

հնդկական բանակին մեջ: Կ'ընդունին ղրկուիլ իմ երկիրս ուր Ասորական գունդը կրնայ ղրկուիլ»⁷⁷:

Հայ զինվորները հրաժարվել էին ստորագրել այս փաստաթուղթը: Զավեն պատրիարքն այցելել է հայ զորքի բանակատեղի, հանդիպել Լևոնի ու իր սպաներից մի քանիսի հետ: Հանդիպել է հայկական զորքը մարզող գնդապետ Մաքար-դիին, ով ցույց է տվել Մուշեղ արքեպիսկոպոսի նամակի պատճենը, ստորագրվելիք օրինակը, որի սկզբում ավելացված էր «Հայկական գունդ» բառերը, և խնդրել են համոզել զինվորներին ստորագրել: Նրանք հավաստիացրել են, որ դրա նպատակը միայն հայկական զորքն ավելի լավ կազմակերպելն է և հնազանդության վարժեցնելը⁷⁸: Անգլիական կողմից հավաստիացումներ ստանալուց հետո Զավեն պատրիարքը հանդիպել է հայկական զորքին: Դրա մեջ չէին մտնում Պարսկահայաստանի զինվորները, որոնք ծառայում էին ասորական վաշտերում: Զավեն պատրիարքը գրուցել է նրանց հետ, ոգևորել նրանց, քննարկել փաստաթղթի ստորագրման հարցը, հորդորել հարաբերությունները չսառեցնել անգլիական զինվորական կառավարության հետ: Սակայն, ինչպես հիշում է Ե. Վարդանյանը, զինվորականները հրաժարվել են լսել պատրիարքի հորդորները և անգլիական կողմին հայտնել են, որ իրենք շնորհակալ են անգլիական կառավարությանը, բայց որևէ թուղթ չեն ստորագրի, պատրաստ են կամավոր ծառայել մինչ հայրենիք գնալը»⁷⁹:

Զավեն պատրիարքն առաջարկել է անգամ ստորագրվող տեքստի վերջում ավելացնել «With the refugees» բառակապակցությունը: Հետագայում ընդդիմությունը շարունակվել է, անգամ անգլիական կառավարությունն առաջարկել է բազմապիսի փոփոխություններ կատարել, համաձայնվել են, որ հայկական կողմը խմբագրի բովանդակությունը, սակայն նրանք վերջնականապես մերժել են զինվորագրության հետ կապված որևէ թուղթ ստորագրել: Զավեն պատրիարքը Բաղդադում հանդիպել է Միհրան Պոյաճյանի, Հալեպցի Միհրանի, Համատանցի Սամուելի հետ, քննարկել վերոնշյալ թեման, և բոլորն էլ կիսել են Զավեն պատրիարքի այն կարծիքը, որ «...այսպիսի թուղթ ստորագրելը բնաւ նպաստաւոր չեմ գտներ, զի ասոր տակը պահուած բան մը կը տեսնեմ, որ բնաւ օգտակար չէ ո՛չ մեր ազգին եւ ո՛չ մեր զօրաց»⁸⁰:

Հայկական կողմից կտրուկ մերժում ստանալուց հետո անգլիական հրամանատարությունը՝ գնենրալ Օսթինի ղեկավարությամբ, դեկտեմբերի 25-ին բանակը զինաթափ անելու հրաման է տվել, մոտ 30 օր աշխատեցրել է, որից հետո էլ նրանց ցրել գաղթականական ճամբարով: Բանակի գործունեության վերաբերյալ Ե. Վարդանյանը գրում է. «...ահա այսպէսով վերջ կը գտնէր Վասպուրականցիներու վերջին բանակը, որն իր յիմարութեամբ կազմուեցաւ ու ապշութեամբ լուծուեցաւ, աչքառու թուով անիմաստ զոհեր մը տալէ վերջ»⁸¹:

⁷⁷ Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս...*, էջ 262, 263:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 263:

⁷⁹ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

⁸⁰ Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս...*, էջ 265:

⁸¹ Վարդանեան Ե., *նշվ. աշխ.*, էջ 214:

Ա. Հացագործյանը գրում է. «Ճանապարհներն արդեն անվտանգ են և անգամ, եթե նավեր չկան, կարելի է ցամաքով տեղափոխել նրանց: «Արդյոք այս վերադարձին համար չէ՞ր, որ ան տառապեցաւ ամենախիտ մարզանքներու տակ: Ու այժմ երբ կարիքը կայ հայ զինուորի՝ ժողովուրդը ապահովաբար երկիրը դարձնելու, այդ զինվորը զինաթափ է ու չգիտի թէ ինչո՞ւ կ'ապրի, ինչ բանի կը ծառայէ այդ անապատի մէջ»⁸²: Այս ընթացքում հայ զինվորները զինաթափ արվելուց հետո իրենց հետագա անելիքները հստակեցնելու համար դիմել են Բաղդադին:

Դեռևս 1920 թ. Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում Իրաքի մանդատը հանձնվում է Մեծ Բրիտանիային, և Սիրիայից Ֆեյսալ Իբն Հուսեյնն անգլիացիների առաջարկով տեղափոխվում է Իրաք, ժամանակավոր ազգային կառավարության կողմից թագավոր է ճանաչվում և 1921 թ. օգոստոսի 23-ին պաշտոնապես զբաղեցնում գահը: Նա այստեղ շարունակում է դեռևս Սիրիայից սկսած իր հայանապաստ քաղաքականությունը:

Այսպիսով, Իրաքի հայ գաղթականները նույնպես ծանր վիճակում էին գտնվում ու տարբեր առիթներով ու պատճառներով ենթարկվում նաև անգլիական իշխանությունների բազմաթիվ շահադիտական քաղաքականությանը: Նշենք, որ գաղթականների հոծ բազմությանը մի բնակավայրից մյուսն էին տեղափոխում ու փորձում ամեն կերպ հարմարեցնել իրենց շահերին ու ծառայեցնել իրենց նպատակներին: Իհարկե, չի կարելի նաև անտեսել այն աշխատանքը, որ նրանք իրականացնում են հայ տարագիրների փրկության գործում, բայց նշենք, որ հայերը ենթարկվում են բազմակողմանի ճնշումների՝ տեղի արաբ և քուրդ բնակչության հարձակումներին ու առևանգումներին և, ինչպես նշեցինք, բրիտանական կառավարության կամայականություններին: Այս պարագայում նրանց մի տարբերակ էր մնում՝ տեղափոխվել Հայաստան, ինչը երկար բանակցությունների ու միջամտությունների շնորհիվ վերջապես հաջողվում է: Այսպիսով, չնայած բրիտանական իշխանությունների ստեղծած դժվարություններին, հայ գաղթականների հիմնական մասը տեղափոխվում է հայրենիք:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎՐԱՆԱՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ԻՐԱՔՈՒՄ 1918-1922 ԹԹ.

Նարինե Մարգարյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվել է Հայոց ցեղասպանության տարիներին ներկայիս Իրաքի տարածք հասած և Բաղդադի, Մոսուլի, Բաքուբայի և Նահիր Ալ-Օմարի վրանաքաղաքներում տեղակայված հայ գաղթականների վիճակը: Դրան զուգահեռ վերլուծվել են Միջագետքի հայ տարագիրների հանձնախմբի, Ազգային իշխանությունների, ՀԲԸ Միության, Ամերիկյան նպաստամատույցի՝ հայ գաղթականների իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ իրականացրած միջոցառումները:

Անդրադարձ է կատարվել վրանաքաղաքներում տեղի ունեցող անցուղար-

⁸² «Կիլիկիա», 14 հունիս, 1919:

ձին, հայ կամավորական ջոկատների ստեղծմանը, վերլուծվել է տեղի բրիտանական ղեկավարության ունեցած դիրքորոշումը հայ գաղթականների նկատմամբ: Անդրադարձ է կատարվել նաև նրանց՝ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու աշխատանքներին, ներկայացվել վերջինիս կազմակերպման հետ կապված մանրամասներ:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Իրաք, հայ գաղթականներ, վրանաքաղաք, անգլիական իշխանություն, հայ կրոնական առաջնորդներ, տեղաբաշխում:

TENT CAMPS OF ARMENIAN REFUGEES IN IRAQ IN 1918-1922

Narine Margaryan

RESUME

The paper is describing the conditions of Armenian refugees who during the Armenian Genocide reached the territory of current Iraq and had been settled in tent cities of Baghdad, Mosul, Baquba and Nahr al-Omar. The author is also analyzing the actions of Mesopotamia's Armenian refugees' committee, National Authorities, AGBU and American Relief aimed at improving conditions of Armenian refugees.

The paper is describing the life in tent cities, the process of creation of Armenian voluntary brigades, the stance of local British leadership towards Armenian refugees has been analyzed too. The author studied the relocation of Armenian refugees into the Soviet Armenia and brought about key details of the process.

Keywords: Armenian genocide, Iraq, Armenian refugees, tent camps, British government, Armenian religious leaders, distribution.

ПАЛАТОЧНЫЕ ЛАГЕРЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ АРМЯН В ИРАКЕ В 1918-1922 ГГ.

Нарине Маргарян

РЕЗЮМЕ

В статье посвящено положение депортированных армян, добравшихся до территории современного Ирака и поселенных в палаточных лагерях в Багдаде, Мосуле, Бакубе и Нар аль-Омаре во время Геноцида армян. Также проанализированы меры Комиссии по вопросам армянских беженцев Месопотамии, Национальных властей, Всеармянского Благотворительного Союза (ВАБС), Американского комитета по оказанию помощи на Ближнем Востоке, нацеленные на улучшение положения депортированных армян.

Описывается повседневная жизнь армян в палаточных лагерях, проанализирована позиция британского правительства по отношению к депортированным армянам. Затронута также тема репатриации армян в Советскую Армению, представлены подробности организации данного процесса.

Ключевые слова: Геноцид армян, Ирак, депортированные армяне, палаточные лагеря, британское правительство, армянские религиозные лидеры, размещение.